

ФОРМУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ КЛАСТЕРІВ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ

© Станасюк Н. С., 2016

Досліджено науково-методичні передумови формування промислових кластерів та проведено виділення шести наукових шкіл, ідеї яких стали основою розвитку кластерної теорії. Виділено основні етапи становлення промислових кластерів, що пов'язано із еволюційним розвитком світової економіки. Розкрито економічну сутність промислових кластерів, виділено їх особливості, визначені основні учасники та зв'язки між ними. Досліджено як вітчизняний, так і зарубіжний досвід кластеризації національної економіки. Визначено формування інноваційних кластерів як основний напрям розвитку промислового потенціалу, який сприятиме зростанню його конкурентоспроможності. Запропоновано концепцію кластеризації, в основу якої покладена мережева концентрація промислового виробництва із виділенням точок росту (високотехнологічних виробництв), що матиме позитивний вплив на модернізацію продуктивних сил та соціально-економічний розвиток регіонів.

Ключові слова: промисловий кластер, розвиток, промисловий потенціал.

N. S. Stanasyuk

Lviv Polytechnic National University

FORMATION OF INDUSTRIAL CLUSTERS AS A PROMISING DIRECTION OF INDUSTRIAL POTENTIAL DEVELOPMENT

© Stanasyuk N. S., 2016

Today industrial potential is considered to be the basis for future economic growth of the country. Its effective development will facilitate the transition to innovative economy as a strategic state guide on the way to European integration. Taking into account the experience of leading countries, cluster approach should be regarded as a vector of modern industrial development. Introduction of the concept of industry clustering under the condition of global economy is concerned as the major factor of increasing the competitiveness of the national economy.

Scientific and methodological preconditions for the formation of industrial clusters are studied in the article, their systematization and generalization is made, which allowed to point out six academic schools, which main ideas became the basis of the cluster theory. Basic scientific approaches to cluster formation are analyzed and main stages of industrial clusters such as creation of sectoral and innovation clusters, due to the evolution of the global economy, are determined. The economic essence of industrial clusters, their features, main participants and relationships among them are distinguished. The main participants of the cluster under conditions of innovation economy are to be scientific research institutions, educational institutions, industrial enterprises, government and regional governments, financial intermediaries as well as infrastructure objects, which provide the creation of market, information and innovative environment.

The international experience of the national economy clustering is studied, which indicates the relevance and appropriateness of introducing the cluster approach to the development of industrial potential. The approaches to the creation of cluster formations in the leading European, Asian countries and the USA are defined. Possibilities of international experience adjustment to the conditions of the national economy are analyzed.

The development of cluster formations in Ukraine, including the activities of industrial clusters of Padilla, Carpathian and Zaporozhe region, is considered. It is pointed out that, despite the advantages of cluster approach, no suitable conditions for its implementation have been created in the country today. The main factor hampering the spread of clustering in the country's economy is the lack of the concept of cluster development.

The formation of innovation clusters is determined as the main direction of industrial potential development, which will improve its competitiveness. The concept of clustering, based on network concentration of industrial production with allocation of the growing points (high-tech industries) that will have a positive impact on the modernization of productive forces and socio-economic development of regions, is offered. The conducted analysis allowed to identify the main benefits the state can receive from implementation of the cluster of industries. The main principles, on which the concept of cluster development of industrial potential should be based, are defined: orientation on current trends of industrial potential development; conceptual basis is to be consistent with the strategic guidelines of the national economy; the content should include modern scientific and methodological tools. It was proved that the implementation of the concept requires the creation of necessary conditions both on macro- and meso- levels in order to form a favorable institutional environment.

Conclusions as to the necessity of stage-by-stage introduction of the concept of cluster development of industrial potential in Ukraine were made in the article.

Key words: industrial cluster, development, industrial potential.

Постановка проблеми. Україні, яка прагне стати повноправним членом Європейського Союзу, необхідно враховувати світові тенденції та активно запроваджувати передовий досвід на своїх теренах. Кластерний підхід як форма організації національного господарства сьогодні широко використовується провідними країнами світу. Запровадження кластерних принципів організації промислового виробництва сприяє підвищенню конкурентоспроможності національної економіки завдяки досягненню збалансованої взаємодії між суб'єктами господарювання. Також кластери сприяють налагодженню співробітництва між наукою та бізнесом, що зумовлює швидке просування інновацій на ринок. Тому сучасна стратегічна орієнтація держави на формування інноваційної моделі розвитку неможлива без формування промислових кластерів як провідного вектора розвитку національного господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція кластерів є доволі опрацьована як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Одним із фундаторів кластерного підходу до організації промислового виробництва є М. Портер, який визначив промисловий кластер як сукупність взаємодіючих галузей, в якій одна сторона відіграє роль покупця, а інша – постачальника [1]. Організаційно-економічні аспекти створення кластерів у межах певного сектору економіки, які є географічно близькими між собою, розкриті у працях Schmitz [2], Enright [3], Swannand Prevezer [4]. Багато сучасних зарубіжних дослідників, базуючись на вивченні досвіду країн, що розвиваються, обґрунтовують переваги створення кластерів на основі середніх і малих підприємств [5, 6]. При цьому наголошують, що саме ці суб'єкти господарювання відіграють провідну роль у підвищенні зайнятості населення, а їх кластеризація розглядається як рушійна сила економічного зростання країни, що сприятиме залученню іноземних інвестицій в економіку.

Проблема економічної кластеризації сьогодні активно піднімається і у працях вітчизняних науковців. Зокрема, ще у 2008 р. багато науковців запропонували проект концепції кластерної політики розвитку країни, в якій як основа підвищення конкурентоспроможності національної

економіки розглядалися регіональні виробничі кластери [7]. В. Ільчук та І. Лисенко розглядають кластеризацію як ефективний засіб модернізації продуктивних сил проблемних регіонів та обґрунтовують доцільність формування кластерів на основі налагодження взаємодії між владою, громадою, промисловими парками і “всього фізичного та інтелектуального потенціалу територій” [8, с. 226]. Доволі детально обґрунтовані підходи до формування як нових, так і удосконалення вже існуючих кластерів у праці М. О. Кизима [9]. Як зазначає О. М. Тищенко, основною перевагою формування кластерів є те, “...що вони дозволяють бізнесу та регіону розвиватися не по інерції, а формуючи стратегію” [10, с.76].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Подані наукові здобутки вітчизняних й зарубіжних дослідників щодо розвитку кластерного підходу є різнонаправленими за своєю економічною суттю, що зумовлює необхідність впорядкування науково-методичних основ їх формування з метою реалізації концепції кластерного розвитку промислового потенціалу в Україні.

Постановка цілей. Мета роботи – узагальнити та розвинути науково-методичні основи формування промислових кластерів та обґрунтувати кластерну концепцію розвитку промислового потенціалу.

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу наукових досліджень, які проводилися ученими наприкінці ХХ ст. можна виділити шість наукових шкіл, основні ідеї яких сформували передумови кластерної організації розвитку промисловості (табл. 1).

Таблиця 1

Науково-методичні основи формування промислових кластерів

Наукові школи	Ідеологічна спрямованість	Представники	Основні досягнення	Опубліковані праці
1	2	3	4	5
Німецька	Теорія розміщення виробництва	А. Вебер	Обґрунтував розміщення промислового підприємства, базуючись на “штандортній” теорії	Теорія розміщення промисловості (1909 р.)
		А. Льош	Розглядав проблеми розміщення капітального господарства. Підняв теорію розміщення на макроекономічний рівень	Просторова організація господарства (1940 р.)
		В. Лаунгардт	Досліджував проблему ефективного розміщення промислових підприємств та запропонував модель локаційного трикутника, вершинами якого є сировина, робоча сила і ринок збуту	Практика ефективного розміщення підприємств (1882 р.)
Англійська	Теорія індустріальних промислових районів	А. Маршалл	Засновник теорії індустріальних районів. Ввів у науковий обіг термін “індустріальна атмосфера”, що трактувалася як локалізована промислова система.	Елементи економіки промисловості (1928 р.)
Італійська	Теорія промислових округів	Дж. Беккатіні	Обґрунтував теорію “індустріальних дистриктів” та визначив як умови, необхідні для формування промислових округів: наявність локальної пропозиції та загального попиту	Від Маршалла до італійських промислових районів
		М. Піоре і Ч.Сейбл	Обґрунтували теорію “гнучкої спеціалізації” та використання ефекту зоощаджування на масштабах виробництва	Другий індустріальний поділ: можливості для процвітання (1984 р.)

1	2	3	4	5
Французька	Теорія полюсів зростання та конкурентнос проможності	Ф. Перу	Виділення “імпульсів розвитку” (в промисловості), навколо яких концентруються нововведення. В результаті виникає лідируюча галузь, яка утворює полюс зростання	Note on the Concept of Growth Poles, (1970 p.)
		Ж. Будвіль	Розглянув полюси зростання з позиції регіональної економіки, розглядаючи їх як економічні агломерації (міста), в яких зосереджені лідируючі галузі промисловості	Problems of Regional Economic Planning (1966 p.)
		Х. Ласуен	Виділення полюсів зростання ґрунтується на розвитку експортного потенціалу регіону (регіональний вузол підприємств)	On growth poles (1969 p.)
		П. Потьє	Виділення осей розвитку (територій, що знаходяться між полюсами росту і забезпечують транспортний зв'язок), які одержують імпульси у зв'язку із збільшенням вантажопотоків, розвитком транспортної інфраструктури	Decommunication et developpement Economique (1963 p.)
Американська	Модель “центр-периферія”	Дж. Фрідман	Обґрунтував модель “центр-периферія”, де центр є осередком інновацій, а периферія виступає антиподом центру	Політика регіонального розвитку: досвід Венесуели (1966 p.)
Радянська	Формування територіально-виробничих комплексів	М. Колосовський	Розробив теорію економічного районування, що ґрунтується на виділенні виробничо-територіальних комплексів	Виробничо-територіальне поєднання (комплекс) в радянській економічній географії (1947 p.)
		Ю. Саушкін	Виділення районних комплексів на основі поєднання енерговиробничих циклів	Енерговиробничі цикли (1967 p.)
		М. М. Паламарчук	Обґрунтував наукові основи розвитку промислових і агропромислових комплексів	Теоретичні основи функціональної структури промислового комплексу економічного району (1972 p.)

Примітка. Складено за [8, 11].

Еволюція наукових пошуків пов'язана із знаходженням оптимальної моделі просторової організації промисловості, яка у сучасному суспільстві зводиться до запровадження кластерної моделі розвитку, основними перевагами якої є формування специфічного ринкового, інноваційного та інфраструктурного середовища для учасників кластеру.

У процесі розвитку кластерної теорії сформувалися такі основні підходи до формування кластерів:

- горизонтальний, який передбачає співпрацю між підприємствами у межах однієї галузі;
- вертикальний, коли взаємодія між підприємствами здійснюється за схемою “постачальник-покупець”;
- змішаний (поєднує в собі базові елементи попередніх підходів).

На основі аналізу базових наукових підходів до формування кластерів доцільно виділити два основні етапи їх становлення. Перший етап характеризується створенням кластерів за галузевим

принципом, тобто промисловий кластер є об'єднанням промислових підприємств, які працюють в одному напрямку промислової діяльності. Кластери дають змогу одержати синергетичний ефект внаслідок взаємодії підприємств, які є взаємозалежними та, як правило, географічно близькими. Географічна близькість між підприємствами, які працюють в одному чи суміжних видах промислової діяльності сприяє підвищенню їх продуктивності та економічної стійкості до несприятливих умов зовнішнього середовища. Формування промислових інтегрованих об'єднань призводить до ефективного використання ресурсів, раціонального використання об'єктів інфраструктури та налагодженню ефективної співпраці між промисловими підприємствами.

Проте означення кластера у сучасній економіці є значно ширшим і не обмежується лише сукупністю промислових підприємств, які є географічно близькі між собою. Як невід'ємні учасники кластери розглядаються: підприємства-постачальники, підприємства-покупці, а також маркетингові організації, фінансові інститути, підприємства, що забезпечують надання інформаційних та телекомунікаційних послуг. Кластери як інтегровані об'єднання сприяють консолідації зусиль не тільки суб'єктів господарювання, але й науки та влади. Консолідація з наукою сприяє запровадженню прогресивних технологій у промислове виробництво та розвитку нових видів промислової діяльності, структурно-технологічній модернізації промисловості. Знаннєві ресурси є важливим джерелом одержання конкурентних переваг для промислових підприємств. Усвідомлюючи важливість постійного пошуку нових знань в умовах глобальної економіки, кластери все частіше зосереджуються довкола інноваційно-активних підприємств, які формують ядро кластера та сприяють трансферу інновацій до інших учасників кластеру. Ефективне функціонування кластера вимагає створення сприятливого інституційного середовища, елементи якого сприяють розвитку промисловості. Створення сприятливих умов для розвитку промислового кластера передбачає підвищення якості як базової, так і професійної освіти, для формування кваліфікованої робочої сили, здатної запроваджувати інновації; налагоджувати взаємодію між науково-дослідними установами та бізнес-структурами з метою трансферу знань. Взаємодія між освітніми установами та суб'єктами господарювання повинна передбачати: забезпечення попиту на ринку робочої сили (тобто підготовка фахівців необхідних професій (цільова підготовка); підвищення якості освітніх послуг (укладення договорів із провідними фірмами з метою набуття практичних навиків під час навчання (проходження практик і стажування); залучення до державних екзаменаційних комісій керівників провідних компаній, що сприятиме об'єктивнішому оцінюванню освітніх послуг.

У сучасних умовах, коли найнагальнішим питанням є вихід із економічної кризи та формування нової моделі економічного розвитку країни науково-технічний прогрес потрібно розглядати як основний фактор формування промислових кластерів. Інноваційний розвиток промислового потенціалу насамперед пов'язаний із розвитком середньо- та високотехнологічних промислових виробництв, що дасть змогу сформувати в країні вищі технологічні уклади та в майбутньому стати на шлях розвитку постіндустріального суспільства. Високотехнологічні кластери повинні стати основою формування інноваційної економіки за допомогою ефективного об'єднання зусиль промислових підприємств, дослідницьких центрів, органів державної влади, громадських організацій та навчальних закладів. Така співпраця повинна здійснюватися на партнерських засадах та сприятиме швидкому трансферу нових знань у промислове виробництво. При цьому сформовані зв'язки матимуть цілеспрямований характер, а запровадження інновацій сприятиме формуванню конкурентних переваг, що підвищить конкурентоспроможність національної економіки.

Кластеризація економіки є закономірною особливістю сучасного суспільства. Кластери як інноваційна форма організації промисловості уже давно функціонують в економіці провідних країн світу. Основною причиною розвитку кластеризації є глобалізація, яка ставить щоразу вищі вимоги до бізнес-структур та спонукає їх до підвищення конкурентоспроможності. Як зазначають А. П. Румянцев та М. П. Хмара, формування інтегрованих компаній дає змогу мобілізувати новий ресурс для розвитку національного господарства, а саме: "ресурс мережевої організації територій за географічними ознаками", що сприяє формуванню конкурентних переваг в умовах глобальної економіки [12, с. 35].

У країнах Європейського Союзу ядром кластера, як правило, визначається велике підприємство, що об'єднує довкола себе невеликі суб'єкти господарювання. При цьому підприємство-лідер визначає стратегію розвитку усіх інших підприємств на довготривалу перспективу. Азійська модель формування промислових кластерів у країнах, що розвиваються, ґрунтується на взаємодії малих і середніх підприємств, що формують ядро кластера. Діяльність більшості промислових кластерів США є зорієнтованою на експорт та акумулює підприємства, які знаходяться, як правило, у межах одного регіону та спільно використовують його потенціал. Найгнучкішими є інтегральні об'єднання промислових підприємств Італії, які об'єднують на партнерських засадах малі, середні та великі компанії. На думку фахівців, саме такі об'єднання є найприйнятнішими для країн, які перебувають на перехідному етапі розвитку економіки [13, с. 152].

Цікавим щодо запровадження кластерного підходу до розвитку промислового потенціалу є досвід Австрії, де на першому етапі провели моніторинг економічного розвитку регіонів та визначили їх патентні можливості, а на другому етапі почали створювати кластери за інноваційним підходом, що в результаті дало змогу створити в країні інноваційну економіку.

Проте жодна з моделей не може бути запроваджена в Україні без проведення відповідної модифікації до умов національної економіки, здійснення відповідних інституційних заходів.

Зазначимо, що Україна вже має певний досвід у розвитку кластерних утворень. Перші промислові кластери почали створюватися на Поділлі. Зараз там функціонують будівельний та швейний кластери на Хмельниччині, переробно-харчовий кластер у Вінницькій області, а у м. Тернопіль створений інноваційно-інвестиційний кластер, який являє собою інтегроване об'єднання дослідницьких центрів, виробничих підприємств та закладів освіти, основним завданням якого є ефективне та раціональне використання наявного наукового потенціалу. Яскравим прикладом промислових кластерних утворень, які відображають етнічну складову розвитку промисловості, є утворені в Карпатському регіоні кластер виробництва сувенірів “Сузір'я” та кластер “Ліжникарство та інші художні промисли на Прикарпатті”. Зазначені кластери утворені добровільним об'єднанням місцевих виробників, органів влади, науково-дослідних установ, місцевої громади, фінансових та інших посередницьких організацій. Важливим досягненням учасників кластеру є виробництво екологічно чистої продукції. З огляду на досвід Івано-Франківщини, аналогічні промислові об'єднання можна створювати в інших регіонах України. Одним із провідних промислових кластерів України є інноваційно-технологічний кластер “АГРОБУМ”, створений у Запорізькій області, підприємства якого охоплюють увесь технологічний ланцюг, необхідний для сільськогосподарського машинобудування. Кластер має великий вплив не лише на розвиток області, а й на південний регіон загалом, оскільки займається постійним інформуванням агровиробників про види промислової продукції, організацією промислових виставок, проведенням науково-практичних конференцій, семінарів та круглих столів. Успішний досвід щодо виробництва харчових продуктів мають кластерні структури “Бджола не знає кордонів” (м. Мелітополь) та “Купуй запорізьке – обирай своє” (м. Запоріжжя). Ці кластери є ефективним поєднанням підприємств харчової промисловості та об'єктів торгівлі.

Зазначено, що незважаючи на переваги кластерного підходу в країні сьогодні не створено належних умов для його реалізації. Основними гальмівним чинником поширення кластеризації в економічному просторі держави є відсутність концепції кластерного розвитку. Також Україна, зважаючи на стратегічну орієнтацію держави, повинна приєднатися до загальноєвропейської стратегії кластерного розвитку промисловості та бути активним учасником міжнародних програм щодо розвитку кластерних проєктів. Зважаючи на зарубіжний досвід, особливо нагальним питанням є створення департаменту, що займатиметься моніторингом кластерних проєктів та їх реалізацією, що сприятиме налагодженню ефективної співпраці з владою та місцевими громадами.

Основними перевагами, які отримає держава від запровадження кластерної організації промисловості, є (рисунок).

Позитивні впливи від запровадження концепції кластерного розвитку промислового потенціалу

Примітка. Сформовано автором.

Сучасна проблема України полягає у тому, що, як правило, східні регіони розглядаються виключно як центри розвитку промислового потенціалу. Таке бачення призводить до концентрації промислового виробництва лише в окремих областях, а в сучасних умовах, коли тривають воєнні дії на сході, до занепаду розвитку промисловості. Рівномірна мережева концентрація промислового виробництва із виділенням координаційних центрів в усіх областях України сприятиме відродженню промислового потенціалу та переведенню його на якісно нову основу розвитку, зменшенню диференціації у соціально-економічному розвитку регіонів. У кожному регіоні як ядро кластера пропонується виділяти високотехнологічне виробництво, що буде основою формування кластера та зумовить підвищення рівня технологічного розвитку промислового потенціалу. Ефективний високотехнологічний кластер спричинить ланцюгову реакцію інших підприємств, дасть їм поштовх до розвитку та забезпечить прогрес в іншому секторі економіки.

Концепція кластерного розвитку промислового потенціалу повинна ґрунтуватись на таких принципах:

- спрямованість на сучасні тенденції розвитку промислового потенціалу;
- концептуальний базис повинен узгоджуватися із стратегічними орієнтирами національної економіки;
- змістовне наповнення повинно включати сучасний науково-методичний інструментарій.

Ефективна реалізація концепції кластерного розвитку промислового потенціалу неможлива без створення відповідних умов на мезо- та макрорівнях (табл. 2).

Таблиця 2

Умови реалізації концепції кластерного розвитку промислового потенціалу

Національний рівень	Регіональний рівень
Стабільна економічна ситуація	Пошук конкурентних переваг
Формування нормативно-правової бази	Розроблення регіональних програм розвитку
Формування національної інноваційної системи	Генерування нових ідей
Сприятливий інвестиційний клімат	Залучення вітчизняних та іноземних інвесторів
Спрощення податкової системи	Контролювання цільового витрачання коштів
Наявність довгострокових державних програм	Готовність до співпраці місцевих органів влади

Примітка. Сформовано автором.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи зазначимо, що сучасні промислові кластери є якісно новим просторовим утворенням у національному господарстві, що сприяє розвитку партнерства між суб'єктами господарювання, владою та наукою. Досвід успішного функціонування промислових кластерів у розвинених країнах світу актуалізує необхідність їх створення в Україні.

Концепція кластерного розвитку промислового потенціалу передбачає реалізацію таких послідовних етапів. На першому етапі необхідно створити галузеві кластери довкола провідних видів промислової діяльності. Другий етап характеризуватиметься створенням інноваційних кластерів та формуванням відповідного інноваційного середовища у країні.

Кластерний підхід до розвитку промислового потенціалу можна розглядати як ефективний засіб, що сприятиме прискореному виходу країни із економічної кризи за допомогою налагодження ефективної співпраці між бізнесом, органами державної влади та наукою.

Подальші дослідження будуть спрямовані на формування кластерних промислових утворень на території України із врахуванням спеціалізації регіонів та можливої взаємодії між суміжними видами промислової діяльності.

1. Porter M. E. *The Competitive Advantage of Nations* / M. E. Porter. – New York: Free Press, 1990. – 896 p.
2. Schmitz H. *On the clustering of small firms* / H. Schmitz // *IDS Bulletin*. – 1992. – 23 (3). – P. 9–64.
3. Enright M. J. *Geographic concentration and industrial organization* / M. J. Enright: *Doctoral dissertation*. – Cambridge: Harvard University, 1991.
4. Swann G.A. *A comparison of the dynamics of industrial clustering in computing and biotechnology* / G. Swann, M. Prevezer // *Research Policy*. – 1996. – 7 (25). – P. 1139–1157.
5. Tumbunan T. *Small and Medium Enterprises in Asean countries* / T. Tumbunan. – New Delhi: Readworthy Publications, 2011 – 391 p.
6. Mawardi M. (2011). *The factors of SME cluster developments in a developing country: the case of Indonesian clusters* / M. Mawardi, C. Kholi, N. Perera // *ICSB World Conference (Stockholm, Sweden, 2011)*. – P. 408.
7. Федоренко В. Г. Концепція кластерної політики в Україні / В. Г. Федоренко, А. М. Тугай, А. Ф. Гойко, В. Б. Джабейло // *Економіка та держава*. – 2008. – № 11. – С. 1–15.
8. Ільчук В. Кластеризація як ефективний засіб модернізації продуктивних сил проблемних регіонів / В. Ільчук, І. Лисенко // *Економіка та управління: зб. наук. пр. ДЕГУТ*. – 2015. – Вип. 31. – С. 226–236.
9. Кизим М. О. *Промислова політика та кластеризація України: монографія* / М. О. Кизим. – Харків: ВД ІНЖЕК, 2011. – 304 с.
10. Тищенко О. М. Кластери як вектор розвитку економіки: організація, сутність і концепції / О. М. Тищенко // *Теоретичні та прикладні питання економіки*. – 2010. – Вип. 21. – С. 74–80.
11. Луцків О. М. Еволюція теоретичних засад промислового районування / О. М. Луцків // *Економічні науки: зб. наук. пр.* – 2010. – Вип. 7 (27). – С. 125–135.
12. Румянцев А. П. Розвиток високотехнологічних кластерів в умовах глобалізації / А. П. Румянцев, М. П. Хмара // *Економіка ринкових відносин*. – 2008. – № 2. – С. 34–43.
13. Ганущак-Єфіменко Л. М. Формування промислових кластерів як ефективний напрям розвитку економіки регіону / Л. М. Ганущак-Єфіменко // *Актуальні проблеми економіки*. – 2009. – № 11 (101). – С. 151–158.